

Bootwerkerstaal

BAS VAN STOKKUM

Recensie van: Harrie Kunneman, *Postmoderne moraliteit*.
Amsterdam: Boom, 1998.

In de naoorlogse periode volgden drie cultuurkritische bewegingen elkaar op: het existentialisme, freudo-marxisme en postmodernisme. De drie stromingen bepaalden – op het Europese continent althans – het filosofische debat en gaven ieder een bijdrage aan maatschappelijke en culturele veranderingen. Terwijl de eerste twee stromingen elkaar deels aanvulden – denk aan de thematiek van vervreemding – lijkt het postmoderne denken van een geheel andere orde. Idealen hebben afgedaan, het principe van ‘anything goes’ is maatgevend geworden. Was de consumptie maatschappij voor de eerste twee verdacht, postmoderne denkers beschouwen identificatie met lifestyles doorgaans als een winstpunt. De consumptiecultuur leidt niet tot verdomming en leegheid, maar heeft een bevrijdende kracht.

De motieven van de drie bewegingen spelen nog altijd een rol in het filosofische denken, en soms treft men ze bij één denker tegelijk aan. De filosoof Harrie Kunneman is daarvan een voorbeeld, zij het dat de gedachte-ontwikkeling bij hem anders is verlopen: de oorspronkelijke neo-marxistische denkbeelden (vooral die van Jürgen Habermas) zijn deels ingeruild voor een post-

modern vertoog over ‘radicale verschillen’ en een individuele bestaansethiek.

Kunnemans laatste boek, getiteld *Postmoderne moraliteit*, bestaat uit drie essays. Het eerste is een open brief aan Habermas waarin hij zijn leermeester scherp bekritiseert. ‘Langzamerhand krijg ik onvrede met uw volslagen gebrek aan aandacht voor lichamelijkeheid, voor emoties en voor “bestaansknopen”; voor existentiële “klemsituaties” waarin zowel het eigen bestaan als de eigen tong in de knoop zijn geraakt.’ Binnen het therapeutisch vertoog kan niet alles gezegd worden, aldus Kunneman. De woorden ontbreken. Je krijgt maar amper vat op de problemen. Wat pleitbezorgers van het communicatieve handelen vergeten is dat het vermogen tot spreken ook afhankelijk is van persoonlijke gevoelens, van ons lichaam-zijn, en de onmacht die te uiten. We zijn niet altijd goed afgestemd om een gesprek op gang te krijgen. Spreken is wezenlijk met ervaringen verbonden, het heeft een zinnelijke dimensie.

Voordat men toekomt aan spreken, vervolgt Kunneman, is emotionele en existentiële zelfverheldering vereist. De inzet daarvan is het ‘steeds opnieuw doorvoelen en verhelderen van datgene

wat in mijn unieke en eindige leven het belangrijkste is, datgene wat zin, kleur, beweging en diepgang geeft, respectievelijk datgene wat zich aan mijn begrip onttrekt, wat ik niet kan bevatten, wat onrechtvaardig en absurd blijft'. Kunneman pleit dan ook voor een individuele bestaansethiek, gericht op het doorleven en articuleren van het eigen wedervaren. Hij acht dat van doorslaggevend belang voor de totstandkoming van open en gelijkwaardige gespreksvormen, want alleen dan kunnen we in het gesprek met anderen enigszins waarachtig zijn.

Dit is Kunneman op zijn best. De tekorten van Habermas' rationalisme worden treffend verwoord. Alleen jammer dat het essay ontsierd wordt door enkele overbodige eerbewijzen aan de meesterdenker: 'uw magistrale boek', 'uw roemruchte analyse', 'uw magnum opus' (Kunneman doelt op *Theorie des kommunikativen Handelns*). Kan een hermetisch en wat onbeholpen geschreven boek magistraal genoemd worden?

In het tweede essay, 'De Wet van de Vader', keert Kunneman zich tegen cultuurpessimistische beschouwingen over moreel verval. Volgens die opvattingen zou de morele crisis slechts verholpen kunnen worden door het herstel van een hiërarchische moraal waardoor mensen weer ingevoegd worden in de bestaande orde. Daartoe zouden mensen grotendeels af moeten zien van hun verlangens. Zij behoeven een superego waarin de geboden en verboden van de Vader als representant van de cultuur verinnerlijkt zijn.

Deze opvattingen, zegt Kunneman, zijn allereerst feitelijk onjuist omdat de huidige sociale cohesie geenszins bedreigd wordt. Wat we meemaken is niet een ondermijning, maar een vormver-

andering van de moraal. Daarnaast zijn die opvattingen onwenselijk want als moraal uitsluitend zou bestaan uit het invoegen van individuen binnen de bestaande orde, dan is er geen ruimte voor individuele verschillen. Een morele orde die angst inboezemt en met ontzag bejegend wordt, sluit de persoon in een beklemmende gemeenschap op.

Kunneman beklemtoont dat moraliteit niet op externe dwang berust maar op een eigen oordeel en een innerlijke overtuiging. Uit moraliteit spreekt het verlangen naar een beter leven en het verminderen van lijden. Voortbouwend op Nietzsche spreekt Kunneman over een recht op onafgestemdheid. 'In het werk van Nietzsche komt een visioen naar voren dat in de verdere ontwikkeling van het moderne denken geleidelijk aan kracht zal winnen en in de postmoderne cultuur volledig zal doorbreken, het idee namelijk dat moraliteit intern samenhangt met een persoonlijke zoektocht die niet naar collectieve bestemming of een voorgegeven essentie leidt, maar het contact met de 'eigen' innerlijke openheid tot inzet heeft. Dat wil zeggen het voeling krijgen met en het durven ervaren en affirmeren van het 'eigen' anders-zijn en het eigen verlangen, niet als afkeurenswaardige afwijking maar als bron van kracht, levens-lust en creativiteit.'

Het zou prachtig zijn als het zover komt. Maar Kunneman maakt het zich wel heel makkelijk. Wie zijn nu precies die voorstanders van een herstel van een hiërarchische moraal van gehoorzaamheid, van onderwerping aan de Wet van de Vader? Ik ken ze niet. Ook in christelijke kringen waar het meest geageerd wordt tegen de morele crisis waaronder we gebukt zouden gaan, komen die geluiden niet meer voor. De gemeen-

schapsgerichte morele orde waar Kunneman op doelt, ligt al heel ver achter ons.

Bovendien, is het wel zo dat een gesloten morele ordening – door Kunneman potsierlijk aangeduid als een theemutscultuur – verlangens onderdrukt? Het ligt er maar aan welke verlangens. Het verlangen naar religieuze verlossing werd allesbehalve onderdrukt. Bovendien worden in de huidige ‘postmoderne’ cultuur ook verlangens onderdrukt, zoals het verlangen naar eenheid, hiërarchie en absolute waarheid. Juister is dus dat zowel vroeger als nu bepaalde verlangens worden aangemoedigd en andere worden onderdrukt.

In het laatste essay gaat Kunneman na wat de kenmerken zijn van de postmoderne moraliteit en wat die moraal voor ons kan betekenen. In de postmoderne situatie, zegt hij, is het verlangen ontketend en almachtig geworden. De beeldcultuur spiegelt een nooit eindigend genot voor. Mensen worden geconfronteerd ‘met een permanente stroom van fantasiebeelden en semi-hallucinaties rondom onbeperkt eten en drinken, ritsloze seks, psychische onkwetsbaarheid, moeiteloze relaties, straffeloos geweld, fysieke almacht en nooit eindigende jeugd’. Kunneman spreekt dan ook over postmoderne mensen als verlangensmachines.

Maar het vrijkomen van het verlangen in fantasiebeelden mag niet verward worden met het bevredigen van verlangens. Het katerig gevoel dat meestal volgt op behoeftebevrediging, treffend verwoord in de popsong van Doe Maar – *Is dit alles wat er is*, is niet minder illustratief voor het postmoderne bewustzijn.

Volgens Kunneman is in de postmoderne situatie een walkman-ego ont-

staan: een individu dat zich concentreert op de eigen verlangens en ‘ingepugd is in de mondiale consumptiecultuur’. Deze cultuur mag evenwel niet met egoïsme geassocieerd worden; ze heeft een eigen morele betekenis. Op de eerste plaats wordt het ‘verlangende kind in ons’ tot op zekere hoogte gerustgesteld. Je bent welkom in de wereld en je kunt rekenen op een zekere mate van veiligheid, bevrediging en genot. Op de tweede plaats spreekt uit verlangensmachines de wens om zichtbaar te zijn in de wereld, ‘om je mogelijkheden en je kracht te ervaren, om sporen na te laten, om als individu in je eigenheid en je bijzonderheid te verschijnen en gezien te worden, om betekenisvol te zijn.’ Consumenten heeft dus niet alleen betrekking op toeëigenen, verteren en ‘lurken’, maar biedt de mogelijkheid gestalte te geven aan de eigen identiteit. Kunneman geeft dus een humanistische uitleg aan het walkman-ego.

De vraag is echter of dat ego wel over een eigen identiteit beschikt. Veel postmoderne denkers ontkennen dat, onder wie de psycholoog Kenneth Gergen. Kunnemans schets komt weliswaar dicht in de buurt van Gergens omschrijving van een *saturated self* dat gebukt gaat onder de last van multifrenie (dagelijks gehoor willen geven aan tientallen wensen en er niet aan toe komen). Maar dat verzadigde zelf, zegt Gergen, is een identiteitsloos zelf dat bevolkt wordt door talloze stemmen die het individu ervan weerhouden ‘eigen’ keuzes te maken. Het bevolkte zelfervaart de profilering van een specifiek zelfbeeld juist als beperkend en beklemmend.

Zo beschouwd wordt het individueel eigene dat Kunneman zo sterk op

prijs stelt, door de postmoderne consumptiecultuur juist afgebroken. Als identiteit nodig is om existentiële diepgang te bereiken, ziet het er slecht uit voor zijn bestaansethiek. Kortom, zingeving en *excitement* laten zich niet gemakkelijk met elkaar verzoenen. In feite erkent Kunneman dat ook. Want de verlangensmachine die in ieder van ons zit, biedt nog 'niet het begin van een antwoord op existentiële vragen rond relaties, ziekte, studie of werk'.

Bovendien acht Kunneman moreel constructiewerk geboden. Dat werk dient binnen organisaties, van bedrijven en adviesbureaus tot onderwijsinstututen, – de zogeheten 'interferentiezones tussen systeem en leefwereld' – plaats te vinden. Die organisaties fungeren als bedding waarin behoedende en beschermende impulsen van de moraal vorm kunnen krijgen, en waarin de onderlinge omgang aan kwaliteit kan winnen. De concrete vorm die Kunneman hiervoor heeft bedacht is echter allesbehalve origineel: net als tienduizenden bestuurskundigen pleit hij voor een 'horizontaal kwaliteitsbeleid'. Daarmee vertelt hij een normaal 'modern' verhaal: niks verlangensmachines of 'interplexiteit', maar gewoon beter communiceren.

Voor Kunnemans stelling dat het ontketende verlangen het meest kenmerkend is voor de postmoderne situatie, is veel te zeggen. De andere ontwikkelingen die hij maatgevend acht voor de postmoderne situatie – de ondermijning van de legitimiteit van gesloten werkelijkheidsopvattingen en de verzelfstandiging van de technisch-economische ontwikkelingen ten opzichte van levensbeschouwelijke en politieke kaders – overtuigen minder. Deze ontwikkelingen en de 'ontmoralisering' die

er mee gepaard gaat, zijn al eeuwen lang gaande. Kunneman wil ons in navolging van Lyotard laten geloven dat zowel traditionele als moderne samenlevingen op absolute waarheden waren gericht en dat in Grote Verhalen tot uitdrukking brachten. Alsof een gesloten collectivistische samenleving van eenzelfde orde is als een open democratische samenleving. Wie gesteld is op empirische onderbouwing zal dit ge-goochel met hele tijdperken een gruwel zijn.

Ook andere postmoderne dwalingen treft men in het boek aan. Het moderne denken is logocentrisch, zegt Kunneman Lyotard na. Welk modern denken? Dat van Nietzsche, James of Wittgenstein? Of zijn dat geen moderne denkers? Waarom zou je modern denken vereenzelvigen met universalisme of rationalisme? Waarom niet met scepticisme en zelfkritiek? Alleen al de neiging om zoiets te veronderstellen als 'het' moderne denken, is onvergeeflijk voor denkers die zeggen pluraliteit te huldigen.

De postmoderne samenleving, zegt Kunneman, kan niet langer in termen van een overkoepelende moraal begrepen en genormeerd worden. Het steeds versnellende technisch-economisch proces zou dat verhinderen. Ook dat is betwistbaar. Ik denk dat democratische principes als gelijkwaardigheid en open toegang nog altijd een overkoepelend normatief kader bieden, ook wereldwijd (denk aan mensenrechten). Aan de politieke kernvraag hoe conflicten te temperen en een verdeelde samenleving bijeen te houden, waagt Kunneman zich niet. Dat vindt hij waarschijnlijk een saaie 'moderne' vraag. Ordening is een vies woord.

Dat alles neemt niet weg dat Kunne-

mans omarming van de postmoderne filosofie zijn denken speelser en soepeler heeft gemaakt. De verwijdering van Habermas heeft hem goed gedaan. Hij spreekt evenwel nog altijd een abstracte filosofische taal die in stevige en ruwe volzinnen vevat ligt, een soort humanistische bootwerkerstaal van knopen, klemmen en timmeren. Dat geeft zijn denken een 'eigenheid'. Maar door het veelvuldige aanhalen van populaire denkers als Habermas, Foucault en Lyotard gaat veel van die eigenheid weer

teloor. Zijn visie wordt hierdoor modicus.

Niettemin, met de Nietzscheaanse morele intuïtie van 'onafgestemdheid' heeft Kunneman fraai uitdrukking gegeven aan een eigentijdse vorm van existentialisme. Daarin schuilt de meerwaarde van *Postmoderne moraliteit*. Het zou mooi zijn als Kunneman in zijn volgende boek beter aangeeft hoe die bestaansethiek zich tegen de postmoderne verdrukking in kan ontwikkelen.

KT/TVG/0199/1

TIJDSCHRIFT VOOR

Genderstudies

99-1

Thema:
FEMINISTISCHE ANTROPOLOGIE, KENNIS-
OVERDRACHT EN REPRESENTATIE

Tine Davids en Karin Willemse - In het lichaam gegrift. Feministische antropologen op de grens van kennisoverdracht en representatie

Dubravka Zarkov - Over posities, definities en relevantie. Etniciteit in de identiteitspolitiek van de academische wereld

Halleh Gorashi - Verhalen als spiegels. 'Iraanse vrouwelijke balling zoekt lotgenoten'

Lorraine Nencell - Ongezegd, onverteld, onuitsproken. Gestalte geven aan gender in een veldwerkpraktijk

Joke Schrijvers - Op de vlucht voor idealen? Feministische antropologie onder vuur

Els Verzijlbergen - 'Hollandse vrouwen die wisten van handelen'... Of hoe doe ik recht aan de integriteit van het verhaal van de verteller

Een abonnement (4 nrs. per jaar) kost f 79.50;
studenten & minima f 59.50; instellingen f 115.-
Bel (ook voor informatie):
038 - 339 25 34 of fax: 038 - 332 89 12;
Uitgeverij Kok, Postbus 5018, 8260 GA Kampen.